

A JELLEM ESZMÉJE.

— Második közlemény. —

B) Hogyan fogták fel a philosophusok a jellem eszméjét?

Valamint minden philosophiai eszme, úgy a jellem eszméje is a philosophiai rendszereken belül különböző fejlődési alakot mutat. S minthogy a philosophiai rendszerek összesége a bölcsészettörténelem egészét teszi, ennél fogva helyezkedjünk bölcsészettörténelmi álláspontra s tekintsük ethikai szempontból a jellem eszméjét az ó-, közép- és ujkorban.

a) Az ókori bölcsészetben Socrates előtt ethicát rendszeres alakban nem találunk. Egyedül a socratesi philosophia adott az ethicának létet és fejlődést. Ezt látjuk Socrates-, Plato- és Aristotelesnél és a Socrates utáni philosophiában a stoicusoknál.

1. Socrates philosophiájának egyedüli tárgya az ember. Nézete szerint az embernek a szép (*καλόν*), a jó (*ἀγαθόν*) és a kettő egysége eszméjét (*καλοκαγαθία*) kell megvalósítania. A megvalósítás az észbeli belátás és a helyes cselekvés által történik. Ha bír az ember a cselekvés észbeli belátásával, úgy a bölcseséget hozza elő. Hasonlóképen deducálja a bátorság, igazságosság és mértékletesség erényét.

Socrates a jellemről határozottan nem szól, de a jellem lényeges vonását fejti ki, midőn az észbeli belátást, azaz a tudást teszi minden igaz ismeret és helyes cselekvés alapjává. Azért mondja: Csak a tudósok uralkodjanak, mert csak ezek tudják az állam hajóját kormányozni. A tudástól tette a szép és jó eszméje megvalósítását is függővé. S ő ennek mintája, mivel a szép, jó és a kettő egysége eszméjét saját élete által valósította meg

ugy, hogy mint magasztos jellemű férfiü tündöklük a bölcsészet egén.

2. Plato a Socrates által kttüzött jó eszméjét ethicája alapjává tette és kifejtette. Nézete szerint a jó eszméjét, azaz az Istennel, mint legfőbb jóval való azonosulást a magán- és államéletben kell megvalósítani. A magán-életben a jót az ember az erény által fejezi ki, mely az emberi léleknek egészsége és szépsége. S ezen állapotba a lélek csak úgy jut, hogy ha tehetségeit a jóhoz alkalmazza. De minthogy Plato a lélekben eszes, kedélyes és vágyó (akará) tehetséget különböztet meg, ennélfogva az erényeket e tehetségekre alapítja. Az eszes tehetségé a jónak megismerése, a bölcsesség (*σοφία*), mely nem egyéb, mint tudása minden emberi cselekedet céljának. A tudás minden jónak, a tudatlanság minden rosznak kútforrása. A rosz megakadályozására a kedély erénye, a bátorság (*ἀνδρεία*) szükséges, mely a kedélyt az ellenkezők között a tudás mértéke szerint kormányozza. A bátorság e szerint a tudás eszköze, mely, mint lelki erő, képes a vágyó tehetséget is mérsékelni és józanul tartani. Így származik a mértékletesség (*σωφροσύνη*). Végre azon erény, mely mind a hármat egyesíti magában, s melynek, mintegytemes erénynek feladata örködni, hogy a három lelki tehetség erényes legyen, az igazságosság (*δικαιοσύνη*).

Ebből látszik, hogy Plato a jellem eszméjének intelligibilis vonásait az emberi szellem tehetségeinek alapján igen alaposan körvonalozta. Kifejtette az empiriai karakter vonásait is a négy sarkalatos erény által. Plato sem említi ugyan a jellem eszméjét, de az eszme egész valóságában emelkedik ki ethikai rendszeréből. Senkinél az ó-kori bölcsészek közül nem tűnik elő a jellem eszméje oly határozott alakban. Még Aristotelesnél sem, pedig ő a jellemet ethicájában határozottan megnevezi.

3. Aristoteles az intelligibilis jó jellemet az erényre és erényes cselekedetekre nézve szükségképeni föltétnek mondja. »Az erény körébe eső cselekedetek még nem mondhatók erényeseknek, ha bizonyos minőséggel bírnak, p. az igazságosság és önuralkodás cselekedetei, hanem csak akkor, ha maga a cselekvő bizonyos minőségben és bizonyos föltétek mellett jár, még pedig először ha tudatosán, másodszer ha szándékosan és melléktekintetek nélkül, harmadszer ha szí-

lár dan és tántoríthatatlan jellemmel cselekszik» (Nikomachus ethica II. könyv IV. fei.).

A tudatosság az észbeli belátás, a szándékosság, szilárdság és tántoríthatatlanság a szabad akarat erősségének tulajdonsága. Aristoteles e jellemvonásokat csak az egyes erényekkel való ok-szerű viszony alapján magyarázza meg, de nem a szellemi te-hetségek alapján oly logikai következetességgel, mint Plato tette.

Az észbeli belátás megismeri a cselekedetek közti közepet a szerfölötti és túlkevés között. E közép az erény lényege. »A félelem és vakmerőség közt közbeesőnek teszszük a bátorságot. Középnek mondjuk a bőkezűséget, a szerfölöttit és túlkeveset ismerjük mint tékozlást és fősვნყնսéget. A kedv és kedvtelen-ség érzeteinél középnek tekintjük az önuralkodást, túlsapásnak pedig a féktelenséget« (u. o. II. k. VII. feji.).

Aristoteles az erényt jónak tartja. A jót az erényes ember a szándék tárgyává teszi. »Az erényes ember azt fogja óhajtani és akarui, a mi valóban jó, a vétkes pedig valami esetékest« (u. o. III. k. VI. feji.). De az erényre nem elég, azt pusztán óhajtani és akarni, hanem tenni kell »... igazságos tetteket gya-korolván, az ember igazságos lesz, önmaga felett uralkodván, higgadtá s magát meggyőzővé lesz, a ki azt elhanyagolja, soha sem lehet jó s erényes ember« (u. o. II. k. III. feji.). A jó és erényes ember akarata cselekedeteiben készséget szerez s ezt szilárdan megtartja. E készséget részint ethice, részint theoretice fejti elő. Innen Aristoteles az erényeket ethicai és theoreticai erényekre osztja fel. Az ethicai erényekben az ész belátván a helyes közepet, a vágyakat és indulatokat önmaga alá helyezi. Az erkölcsi erények felosztásában nem követ Aristoteles szigorú logikai módszert. Módszere külső, s ennél fogva az egyes erényeket egymás mellé helyezi. Legfőbb ethicai erénynek tartja az igazságosságot. Theoreticai erények szerinte a tudomány, művészet és erkölcsi belátás.

Aristoteles szerint »az erény és hasonlóan a véték a mi hatalmunkban van, mert a minék cselekvése tőlünk függ, ennek elhagyása is rajtunk áll, ... az erkölcsileg szépnék vagy rútnak cselekvése s hasonlóan annak nem cselekvése is szabad akaratunktól függ ... , szabad akaratunkban áll erkölcsösökké vagy erkölcstelenekké válunk« (u. o. III. k. VIII. feji.). Következő-

leg Aristoteles a jó és rossz jellem létrehozását is szabad akaratunktól teszi függővé, mert »rajtunk áll jóknak vagy rosszaknak leütnünk... az erkölcsileg szép, bizony-bizony az erkölcsileg rút cselekvés is tőlünk függ« (u. o.)

Jóllehet Aristoteles az intelligibilis jó jellemet az erényekre szükségképeni föltétnek állítja »szükséges, hogy az erénnyel rokon jellem, mely az erkölcsileg szépet szeretni és a rútat utálni tudja, már elöle gesen is meglegyen« (u. o. X. fej.): azt még sem fejt ki oly tüzetesen, mint Plato. De az empiriai jellemet az erények sokasága által sokoldalulag fejtegeti. Erénytanában az individuális jó jellem szép vonásait találjuk.

Aristoteles ethicáján kívül figyelemre méltó mozzanatait találjuk a jellemnek a stoicusok ethicájában.

4. A stoicusok ethicája Aristotelesénél fejlettebb alakban tűnik elő. Elvek által kötelességet szab az akarat elé s cselekvésmódját erkölcsileg szigorúan meghatározza. »Élj a természettel megegyezőleg«. Ez általános természeti törvény, melylyel a szabad akaratnak összhangzania kell. Az összhangzás szükségképeni eszközlése az ember kötelessége. De az összhangzás létrehozása erény is.

Az erény örömet szül. Azonban törekvésünk főcélja nem az öröm, hanem a boldogság. Az erény a boldogsággal teljesen azonos. Következőleg az erényes ember boldog, de 1) bölcs is; mivel ismeri a jót és rosszat, az erényt és bűnt, továbbá a törvénnyel való megegyezés- vagy meg nem egyezésnél fogva azt, hogy minden erény egyenlő és viszont minden bűn egyenlő. Ezen ismeret teszi az erkölcsi belátást (*φρόνησις*). 2. A bölcs önmegtartózkodó a bűnös érzelmek- és gyönyöröktől, tehát mértékletes. Ez a józanság. 3. A bölcs minden baj és szenvedés iránt közönyös, alattok el nem csügged, hanem hősiiesen küzd velök. Ez a bátorság. 4. A bölcs kötelességét önmaga, az emberek, a természet és isten iránt tökéletesen teljesíti. Ez az igazságosság.

A bölcs tehát egyedül boldog, mértékletes, azaz szabad, hős, igazságos és tökélyes. Ő király, úr, szónok, orvos és nevelő.

E szerint a stoicusok a jellem eszméjéből lényeges vonásokat fejtettek ki, nevezetesen az intelligibilis jó jellemből az észbeli belátást, mely az erkölcsi elveket a szabad akarat elé írja és az akaratot kötelezi; másodsor az akaratnak szabadon esz-

közlött összhangzását a törvényekkel, vagyis az akarat erkölcsi erősségének kifejtését; harmadszor a bűnös érzelmek és gyönyörök iránt való kedélyi negatív viselkedést vagyis erkölcsi érzületet.

E három intelligibilis jellemvonásból folyik három subjectiv erény és a kötelességteljesítés önmagunk és embertársaink iránt. Végre ebből folyik az igazságosság. Az erények teszik az empiriai jó jellem vonásait. Ezeket összességökben egyedül a bölcs birto kolja. Ennélfogva a jó jellem eszméjének megvalósítója a bölcs. Az ő jelleme fenséges, s mint ilyen egy öntudatos szabad ész lénynél, még Zeusról sem áll hátrább méltóságra nézve. De a bölcs eszméjének, következésképp a fenséges jellemnek megvalósi tása a stoicusok előtt csak elérhetetlen eszmény (ideale) maradt, mivel azt senki, még Zeno sem tudta az életben megvalósítani. Innen sok stoicusnál a cél elérhetetlensége miatt előfordult két ségbeesés és öngyilkosság.

A stoica ethicán kívül nem találunk az ó-kori bölcsészet ben semmi említésre méltót a jellemre nézve.

b) Hasonlót mondhatni a középkori bölcsészetről is. Ez semmi tjt az ethicában nem hozott létre, hanem Plato és Aristoteles bölcsészete fölött vitatkozott, s majd az egyiket, majd a másikat juttatta érvényre. Ezt látjuk leginkább a realismus és nominalis mus irányában. E két irány átnyult az újkorba is.

c) Az újkori bölcsészet két irányban kezdett fejlődni, realis tikus és idealisticus irányban. Az elsőnek megalapítója volt Veru lami Baco (sz. 1561), az utóbbinak Des Cartes (sz. 1596). Sem Baco, sem Des Cartes nem foglalkodott az ethicával rendszere sen. És így a jellem eszméjét nem méltatták különös figyelemre.

Az, ki az újkori bölcsészet kezdetén az ethicát rendszeres alakban kifejtette, Spinoza Benedek volt (sz. 1632). Lássuk tehát ethicájában a jellem eszméjét.

1. Spinozanál az ethica a legfőbb bölcselmi rész. Ethicája legfőbb jónak az absolut substantia megismerését mondja, melyből származik a legfőbb erény, t. i. az Isten iránti intellectualis szeretet.

Ethicája III., IV. és V. részében fejtegeti a jellem eszméje intelligibilis és empiriai oldalát.

Omne ens suum esse conservare conatur. Ezen elvből vezeti le, hogy az önfentartás alapja minden erkölcsiségnek és erényes-

ségnek. Ugyanis az önfentartás cselekvésre indít. »Erényesen cselekedni annyit tesz, mint az ész vezetése szerint cselekedni.« (IV. r. 36. tétel). Mi az erény? »A valódi erény csakis az ész vezetésében való élet« (u. o. 37. t.). Ennek ellenkezője »az aléltóság, mely abban áll, hogy az ember oly dolgoktól, melyek kívül vannak, engedi magát vezetetni és meghatároztatni, hogy azt tegye, mit az ész nem helyesel« (u. o.). Mind a jót, mind a rosszat az ész ismeri meg. Az ész képes az életet a jó irányában vezetni, másfelől az indulatokat és szenvedélyeket legyőzni, melyek a lelket szolgaságba hurcolják. »Minél nagyobb hatalma van a léleknek az indulatok felett, annál kevesebbet szenved tőlök« (V. r.). Tagadja a stoicusok és Des Cartes nézetét, hogy a lélek az indulatok és szenvedélyek fölött abszolút uralkodásra jut. S e nézetét a szabadság létének tagadására alapítja. »Mert ugyanis a lélekben nincsen más hatalom, mint gondolkodni és elegendő képzeleteket alkotni . . .« (u. o.).

Minthogy a lélek lényege nem a szabadság, hanem a gondolkodás és tehetsége, a gondolkodó ész, ennél fogva az intelligibilis jó jellem legfőbb vonása az ész útmutatásának követése. Az ész útmutatását elvei, Spinoza szerint, parancsai képezik. »Az ember azt, a mit bizonyosan jónak tart, csak az ész parancsából cselekszi« (IV. r. 50. t.). Az ily cselekedetet nevezi Spinoza erénynek. Úgyde a cselekedet a lelket nemcsak gondolkodónak, hanem cselekvőnek is mutatja. És ezt Spinoza tényleg megengedi. »Az akarást (érti a jóakarást) lehet a lélekre vonatkoztatni, a mennyiben az, mint cselekvő fogatik fel« (IV. r. 51. t.) De az akarást azonosítja az indulattal (affectus). S az akarás vagy jó vagy rossz indulatból cselekszik. A jó indulatú akarás jóakarás. »A jóakarás nem mond ellen az észnek, hanem vele megegyezhet és belőle eredhet, mert a jóakarás szeretet az iránt, a ki mással jót tett« (u. o.). Azon cselekedeteket, melyek jóindulatból erednek, a bátorsághoz számítja. A bátorságot lelkierősségre és nemeslelkűségre osztja. (III. r. 39. t.). »A mértékletesség, józanság és a veszélyekben való lélekjelenlét a lelkierősség fajai, ellenben a szerénység, szelidség stb. a nemeslelkűség fajai« (u. o.).

Így deducálja Spinoza az ész útmutatásának követése és a jóakarásból, mint a jó jellem intelligibilis vonásaiból az erényeket, mint az empiriai jó jellem egyes vonásait.

Azonban Spinoza a rossz jellem intelligibilis vonásairól is szól. Ilyennek mondja a rossz indulatot, mely a belőle eredő cselekedeteket is rosszakká teszi. »Minden cselekedet rossz, mely gyűlöletből vagy más rossz indulatból ered« (IV. r. 59. t.). »A gyűlölet soha sem lehet jó« (u. o. 45. t.). A gyűlölet fajihoz számítja az irigységet, gúnyt, megvetést, haragot, bosszút s több más a gyűlölethez tartozó vagy belőle eredő rossz indulatot (u. o.) A rossz indulat fajtái az empiriai rossz jellem vonásait teszik. Ezek ellenébe állítja az empiriai jó jellem vonásait. »A ki az ész vezetésében él, törekszik, a mennyire teheti, másnak gyűlöletét, haragját, megvetését önmaga iránt szeretettel vagy nemeslelkűséggel viszonzni« (u. o. 46. t.). »A ki a sértéseket gyűlölettel viszonzza és az által önmagát megbosszulni akarja, az valóban nyomorútan él. A ki ellenben a gyűlöletet szeretet által igyekszik legyőzni, az vidáman és biztosan küzd« (u. o.).

Jellemről szabadság nélkül szó nem lehet. Hogyan tud az ember az ész parancsai szerint cselekedni, hogyha »a léleknek nincs más hatalma, mint gondolkodni?« (V. r.). Hiszen úgy az ember önmagát az ész törvényei szerint való cselekvésre sem tudná elhatározni. Következésképp erkölcsiséget vagy erkölcstelenséget sem lenne képes önmagában létrehozni. De minthogy Spinoza szerint az ember tud részint az ész törvényei szerint cselekedni, tehát erényes lenni: meg kell Spinozának, ha önmagával ellentmondásba jöni nem akar, a szabadság létét is az emberben engednie, mert különben a szabadság tagadása s mégis ethicának létesítése képtelenség.

Spinoza után Kantig senki, még Leibnitz sem foglalkodott az ethicával tüzetesen. Leibnitz szerint az ethica nem tudomány, mivel tárgya nem konstruálható, csakis a jogtudomány. Átmegyünk tehát Kantra.

2. Kant, az újkor lángelméjű bölcseste, a jellem eszméjét behatólag tárgyalja a »Tiszta és bírálatá«-ban és az anthropologiában.

A jellem, Kant szerint, tágabb és szorosabb érteményben veendő. Tágabban véve a jellemhez sorozza az ember természeti jellemét, különösen pszichológiai határozottságait, minők a természeti hajlam és vérmérséklet, szorosan véve érti a jellem alatt az erkölcsi jellemet (moralischer Character), »mely csak

egyetlen egy vagy egy sem lehet« (Hartenstein-féle kiadás. VII. köt. 607. l.). Mi feladatunknál fogva csak az utolsóra terjeszkedhetünk ki.

Kant az erkölcsi jellemet az észszel és szabadsággal ellátott lény kiváló birtokának mondja. Az elvek férfia nem az ösztön, hanem az akarat által vezetetti önmagát, s az ilyennek jelleme van (u. o.). Ennélfogva a jellemet különösen az elme és akarat szempontjából tárgyalja. A kedély szempontja csak alárendelt szereppel bír.

E szempontok szerint így határozza meg a jellemet. »Jellemmel általában véve bírni jelenti az akarat azon tulajdonságával bírni, mely szerint a subjectum önmagát határozott practicai elvekhez köti, melyeket önmagának esze által változhatatlanul előírt. Jóllehet az elvek néha helytelenek, hamisak és hibásak lehetnek, úgy mindamellett az akarás alakisága, mely határozott elvek szerint cselekszik . . ., valami becslésre és csodálatra méltóval bír; a mi azonban ritkaság.« (U. o. 614. l.).

Noha Kant e definitio szerint jellemnek az akarat állandó tulajdonságát mondja, melyet az ész által előírt practicai elvek állandó követésében nyilvánít: mindamellett elme vagyis ész szempontjából is eszközli a definitiót, tekintve, hogy az ész practicai elveivel határozza meg az akaratot.

Az elmei oldalt Kant bővebben fejti ki. »Az utánzó az erkölcsiségben jellem nélküli, mert a jellem a gondolkodás mód eredetiségében áll. De azért az ész emberének nem szabad különködönek lenni, nem is fog lenni soha, mivel ő elveken sarkallik, melyek mindenkire érvényesek« (u. o. 615. l.).

Azon gondolkodásmód, melyet Kant a jó jellem intelligibilis vonásának mond, szorosán véve az erkölcsi gondolkodásmód, melyet követ a gondolkodó elme, midőn az észbeli belátás az egyetemes elvek szerint a cselekedetet az erkölcsiséggel összehangzásba hozza.

De Kant a kedély szempontját sem hagyja egészen érintetlenül. Az állandó és változatlan maximáknak szilárd akarattal való megvalósítási törekvése lelkiezőség. Ennek és a lelkijósnak (Seelengüte) »egy és ugyanazon subjectumban föl kell taláztatniok, hogy azt kifejtsék, a mi inkább eszmény, mint valóság, t. i. a lelkinagyság címére jogosítsanak« (u. o.)

Kant e tételben kedélyi oldalról is érinti a jó jellem intelligibilis vonását, t. i. a lelkijóságot, mint erkölcsi érzületet. Nézete szerint a lelkiezősség, melyet az ész egyetemes elvei és az akarat erkölcsi erőssége által hoz elő, a kedély jellemvonásával, a lelkijóssággal egyesülve, a lelkinagyságot teszi. Ennyit az intelligibilis jó jellem vonásairól.

A jellem 'intelligibilis' és 'empíriai' elnevezése Kant »Tiszta ész bírálat«-a című művében fordul elő legelőször. »Az érzékek tárgyán azt, a mi nem tünemény, intelligibilisnek nevezem.« Előadja, hogy azon lény causalitását, mely lény önmagában való tehetséggel bír, s mely nem az érzéki szemlélet tárgya, de mégis tünemények oka lehet, két oldalról lehet tekinteni, mint intelligibilist önmisége (Ding an sich) szerint és sensibilist az érzéki világban való tüneménye szerint. »Minden működő oknak characterrel kell bírnia, t. i. causalitásának törvényével, mely nélkül az nem lehet ok. Az érzéki világ subjectumában tehát először empiriai characterrel bírnak, mely által cselekedetei, mint tünemények általában véve más tüneményekkel az állandó természeti törvények szerint összefüggésben állanak... Másodsor tulajdonítani kell neki (t. i. a subjectumnek) intelligibilis character-t is, mely által ugyan a subjectum a cselekedeteknek, mint tüneményeknek oka, de azért ez (t. i. az intelligibilis ch.) az érzékiség semmi föltéte alatt nem áll s nem tünemény... Ezen intelligibilis character soha közvetlenül nem ismerhető meg, mivel semmit sem vehetünk észre, csakis a mennyiben előtűnik, de annak mégis az empiriai characterrel megegyezőnek kell gondolatnia, mivel a tüneményeknek transcendentalis tárgyat helyezünk alapul, noha arról, hogy mi önmagában véve, semmit sem tudunk« (Hart. III. k. 374—5. l.).

Az intelligibilis és empiriai character közti okszerű viszonynál fogva Kant az erényről következő szép nyilatkozatot tesz: »Talán a philosophusok okai annak, hogy e fogalmat (érti a jó jellemet) még soha elkülönítve nem helyezték elég világosságba és az erényt csak töredékben, de soha egészen szép alakjában nem tüntették elő és nem törekedtek minden emberre nézve érdekessé tenni« (H. VII. k. 617. l.).

Ezen tételből kiindulva Kant példát hoz fel az igazmondásról, mint erényről, melyben a jó jellem, mint lényeg tűnik

elő. »Az igazmondás, melyet az ember az önmaga előtt való valóság belsejében és egyszersmind a mások iránti viseletben legfőbb elvvé tesz, az ember tudatának egyetlen bizonyítéka, hogy jelleme van, ... s evvel birni a belső értékek, az emberi méltóságnak maximuma« (u. o.).

Kant az egyes erényeket erénytanában terjedelmesen tárgyalja. Ha ezeket egyenkint előadásunkba akarnók vonni és viszonyukat az intelligibilis jó jellemmel méltatni: úgy értékezésünk határain messze túlmennénk, a mi előadásunknak nem feladata, sem célja.

A Kant után következő bölcsesek közül azok, kik a jellem eszméjét tüzetesen tárgyalták, Schopenhauer és Hartmann Ede voltak.

3. Schopenhauer »Welt als Wille und Vorstellung« című műve 55. §-ában így szól: »A szükségesség együttlétét az önmagában való akarat szabadságával Kant mutatta ki először, midőn az intelligibilis és empiriai character közti különbséget felállította, melyet egészen megtartok, mivel az első az akarat, mint önmiség, a mennyiben egy határozott individuumban határozott fokon előtűnik, az utóbbi pedig a tünemény maga úgy, a mint a cselekvésmódban idő szerint és a corporatióban tér szerint előtűnik ... Minden ember intelligibilis characterre időnkivüli, ennél fogva oszthatatlan és változhatatlan akaratú ténykedés, melynek időben, térben és az elégséges ok minden formájában kifejlődött és szétkülönült tüneménye az empiriai jellem, mely az ember egész cselekvésmódjában és életfolyamában tapasztalásszerűleg előtűnik ... Az ember minden cselekedete csak intelligibilis characterének folytonosan ismételt és formában való változó nyilvánulása, s ennek összegéből létrejövő inductio adja az ő empiriai characterét.«

Jóllehet Schopenhauer az akaratot önmagában véve szabadnak mondja, mindamellett a cselekvés köréből, pedig a cselekvésben közvetlenül az akarat nyilvánul, a szabadságot száműzi. »A posteriori, a tapasztalásból és a tapasztalás előtti gondolkodásból megismeri az ember, hogy cselekvése a characternek a motivumokkal való összetalálkozásából szükségképen jó létre« (u. o.). A cselekvés szükségképenisége a

motivatio törvénye alá esik, mely szerint »az adott jellem és fenforgó motivum következtében a cselekedet kimaradhatatlan«. Schopenhauer a szükségképeniséget empirice fogja fel. »Az értelem az akarat határozatait csak a posteriori és empirice tudja meg. Ennélfogva nincs adat valamely fenforgó választásnál, hogy az akarat miképen fogja önmagát elhatározni. Ugyanis az intelligibilis character, melynélfogva az adott motivumok alkalmával csak egy elhatározás lehetséges, nem esik az értelem ismeretébe, hanem csak az empiriai lesz egyes actusai által successive ismeretes« (u. o.).

Ebből kitűnik, hogy Schopenhauer az intelligibilis jellem lényegét az akaratnak a motivumok iránti szabad magatartásába, az empiriai jellem lényegét pedig az akaratnak egyik vagy másik motivum szerinti szükségképeni elhatározásába és az egyes akarat actusokba helyezi, melyekből egy határozott emberi individuum cselekvésmódja tüneményszerűleg előtűnik.

Az elhatározás Schopenhauer szerint az értelem körébe egészen empiriailag lép, mint a dolog végleges kimenetele. »Az értelem e mellett semmi egyebet nem tehet, minthogy a motivumok sajátágát mindenoldalúlag és élesen megvilágítja, de az akaratot nem tudja elhatározásra bírni, mivel ez előtte egészen hozzáférhetetlen, sőt kifürkészhetetlen« (u. o.).

Schopenhauer tehát a jellemet kizárólag az akarat szempontjából határozza meg. Az értelemnek pedig a motivumok megvilágításán kívül semmi befolyást a jellem létrehozására nem enged meg. S ezt azért teszi, mivel nézete szerint az akarat az alap, az értelem következmény, amaz lényeg, emez tünemény, amaz állandó és változatlan, emez esetékes és változó — azonosítja az értelmet az agy somatologiai funkciójával. Következéleg a jellem, mint az akarat, állandó és változhatatlan. Határozottan ellenmond tehát Des Cartes és Spinoza nézetének, mely szerint a jellem változó és megszereshető. Náluk ugyanis az értelem az első, az akarat másodrendű. Náluk tehát az ember először a dolgot jónak ismeri meg, s ennek következtében akarja, a helyett, hogy először akarja és ennek következtében azt jónak tartsa. Ezért mondja Schopenhauer. »Minden ember az, a mi akarata, és jelleme eredeti. Az akarás

lényegének basisa. Az odajárult ismeret által tapasztalja a tapasztalás folyamában, hogy mi ő, azaz *tanulja jellemét ismerni*... Az ember önmagának műve minden ismeret előtt, s ez csak odajárul, hogy megvilágítsa. Ennélfogva nem tudja az ember elhatározni, hogy ilyen vagy olyan legyen, sem nem lehet más, hanem ő az, a mi, egyszer s mindenkorra s megismeri successive, hogy mi ő. Azoknál akarja az ember azt, a mit megismer, nálam megismeri azt, a mit akar« (u. o.).

A jellem változhatatlanságából kiindulva, ellenmond Schopenhauer a stoicusok nézetének is »*διδασκῆναι εἶναι τὴν ἀρετὴν*«, hanem Seneca nézetét osztja: *velle non discitur*. Megengedi, hogy az akarat törekvése és célja a külső behatás, oktatás, nevelés, tanok stb. által módosítható, változtatható: de az akarat és jelleme önmagában véve változhatatlan Megengedi az ismeret behatása következtében a cselekvés módosulhatását is (Modificabilität), melyen az embert az oktatás, megjavított ismeret taníthatja, hogy az eszközökben tévedett, következőleg azt teheti, hogy a célt, melyre az akarat belső lényege szerint törekszik, egészen más úton, sőt más tárgyban keresse, mint eddig. Az ember »például Mahomed paradicsomát egyszer a valóságos világban, máskor a képzeleti világban törekszik elérni, az eszközöket is ehez mérve, első ízben okosságot, erőszakot és csalást, második ízben önmegtartózkodást, igazságosságot, alamizsnálkodást és Mekkába való bucsújárását alkalmaz. De azért az ember törekvése nem változott s még kevésbbé önmaga« (u. o.).

A változhatatlan akarat és jellem a cselekvés által nyilatkozik meg. Ebből »a posteriori tanuljuk önmagunkat ismerni, mint egészen másokat, mint a milyeneknek önmagunkat a priori tartottuk, s gyakran megijedünk akkor önmagunktól.« Ennélfogva az akaratban és jellemben van a jó (das Gute) és a rossz (das Böse). »Hasztalan tehát az ember fáradsága, characterre javításán dolgozni vagy a gonosz hajlamok erőszakának ellenállani, ennélfogva tanácsosabb, önmagát a változhatatlannak alávetni és minden hajlamnak, legyen bár gonosz, kedvére tenni« (u. o.).

»A tettek a characternek lenyomatai, az akaratnak tükei, melyekbe nézve, önmagunkat, akaratunk magját ismerjük meg«

(u. o.). A tetteket ugyanis az akarat a *motivumoknak* rája való hatása, egyiknek vagy másiknak választása s a szerint való elhatározása által hozza létre.

Motivumok intézik, mint finom láthatatlan szálak a cselekedeteket. »Motivum lesz a gondolat, miként a szemlélet, mihelyt az előforduló akaratra tud hatni« (Freiheit des Willens. S. 35.). »A legtöbb esetben, eltekintve az egészen jelentéktelen cselekedetektől, abstract és meggondolt motivumok határoznak meg, nem jelenlevő benyomások... Ennélfogva fájdalmunk, mint örömnünk oka többnyire nem rejlik a realis jelenben, hanem az abstract gondolatokban, ezek azok, melyek gyakran nekünk elviselhetetlenek, kinokat okoznak, melyek mellett az állatvilág minden szenvedése nagyon csekély. Sőt gyakran azok mellett a saját physicali fájdalmunkat nem érezzük. Igen heves lelki fájdalma mellett physicaliakat okozunk magunknak, csak hogy figyelmünket azokról ezekre fordítsuk. Ennélfogva az ember nagy lelki fájdalmában haját tépi, mellét veri, arcát szétmarcangolja, földön fetreng..., a kétségbeesőnek vagy a beteges kedvetlenségtől emésztettnek az öngyilkosság igen könnyűvé válik, noha előbb e gondolattól visszaborzadt« (W. a. W. u. V. I. k. 55. §.).

A *motivum* szerinti elhatározás a cselekedet által lesz valóságos s mind az emberre, mind másokra nézve bizonyos. Egyedül a tett az, mely mint emberi cselekedet, mindig bizonyos megfontolást szükségel, a megfontolás észre mutat, az ész meggondolja az abstract *motivumokat*, az ember ezek közül választ és önmagát elhatározza, a cselekedet pedig az ember cselekvése intelligibilis maximájának kifejezése, belső akarásának resultuma, mely az ember empiriai characterét jelöli, »mely csak intelligibilis characterének időbeli kifejezése. Ennélfogva csak tettek nehezülnek az ember lelkiismeretére, nem kívánságok és gondolatok, mivel csak tetteink tartják akaratunk tükörét előnkbe« (u. o.).

Mint hogy a jellem Schopenhauer szerint szükségképen változhatatlan; minthogy az intelligibilis jellem az empiriai jellemnek szolgál alapul, mely mint tünemény időben és a cselekedetek sokaságában tünik elő: ennélfogva a jó jellem szükségképen a posteriori jó cselekedeteket, a rossz jellem szükségképen rossz cselekedeteket hoz létre. Velle non discitur. »Következéleg az

erények velünk születtek s nem praedicálhatók ránk« (Ueber das Fundament der Moral §. 20.). S erről mindenki a tapasztalás által győződik meg úgy másoknál, mint önmagánál. A posteriori látja empiriai characterének változhatatlan tulajdonságait. Az ember individualis jellemének eme tökéletes ismeretét nevezi Schopenhauer szerzett jellemnek (erworbener Character). »De az individualis jellemek különbsége az emberrel született és kiríthatatlan. A gonosznak a gonoszsága épen úgy veleszületett, mint a kigyónak méregfoga és méregzacskója« (u. o.).

Szóval Schopenhauer állítja, »hogy a jó jellemből az erény t. i. az érzület jósága« szükségképen származik, a rossz jellemből pedig a bűn, mert a bűnre való hajlam a characterben rejlik. »A milyen az ember, úgy fog s úgy kell, hogy cselekedjék« (F. d. M. §. 20.).

Az érzület jóságából deducálja Schopenhauer a részvét és igazságosság erényét. Mindkét erényből folynak a kötelességek is (u. o. 16. §.).

Azt, hogy a jellem nem egészen változhatatlan minőség, és hogy az erény sem velünk született, Hartmann Ede fejti meg »Philosophie des Unbewussten« című művében.

4. Hartmann Ede a jellem meghatározásában Schopenhauert követi. Ő is a jellemet az akaratnak a motivumokkal való viszonya alapján határozza meg.

»Nincs az akaratnak egy lépése is a tüneménybe indító ok, motivum nélkül. Az individuum akarata előbb úgy viselkedik, mint potentialis lét, mint lappangó erő, s átmenete az erőnyilatkozásba, a határozott akarásba, elégséges ok gyanánt motivumot kíván, mely mindig a képzelet formájával bír. Hogy miképen viselkedik valamely határozott individuum ezen vagy azon motivum iránt, nem tudhatja előbb az ember, a míg nem tapasztalta. Ha tudja az ember, hogy miképen hat vissza valaki minden lehetséges motivumra, úgy ismeri annak minden sajátosságát, ismeri jellemét. A jellem tehát a reactio modusa a motivumok mindenik osztályára, vagy a mi ugyanazt teszi: a vágyak mindenik osztálya ingerlékenységi képességeinek összefoglalása« (Ph. d. U. I. B. Abschnitt B. Cap. IV.).

Az akaratnak a cselekvésbe való átmenetétét következőleg

adja elő: »... mindig egyidejűleg az ösztönök nagyobb sokasága illetetik és az egyidejűleg felizgatott vágyak resultansa a cselekvő akarat, mely feltartóztathatatlanul és közvetlenül a tettet involválja magában, ha ez physicali okok által nincs megakadályozva, . . . tényleg a sajátképeni, igaz és végérvényes akaratnak csak egy biztos ismerve van, s ez a tett, mindegy ha vajjon sikerül vagy az első kísérletben külső körülmények által elfojtatik, . . . némely tett az embernél sohasem tűnik előp. azáltal, hogy mindig a kivitel lehetetlenségét tartja szemel előtt« (u. o.).

Habár Hartmann is, mint Schopenhauer, a jellemet az akarat álláspontjáról fogja fel, mégsem mellőzheti ő sem az értelem álláspontját. Az értelemnek is enged lényeges befolyást a jellemre az indokok megfontolása által. Csakhogy Hartmann a megfontolást a tiszta akarati ténykedéssel, a választással, azonosítja s ezt az értelem funkciójának mondja, a mi határozott tévedésen alapszik. »Az úgynevezett öntudatos akarati választás és ingadozás semmi esetre sem az akarat öntudatos ingadozása, hanem az ismeret (értelem) ingadozása a motivumok helyes megértése fölött és a fölött, hogy miképen fognak a viszonyok most és jövőben az akarattal szemközt alakulni és iránta viselkedni. Ha az ismeret tisztában van, úgy az akarat is azonnal tisztában van« (u. o.). Ez az egész szellemi processus nem akarati választás, hanem értelmi meggondolás, helyesebben megfontolás. A választás csak akkor nyilvánul az akarat részéről, midőn az értelem abstrahál a többi motivumtól és egyre reflectál, ezt azután az akarat választja, s önmagát a cselekvésre elhatározza. E reactio, miként Hartmann nevezi, a különböző individuumnál különbözőleg történik, a pszichológiai eredeti határozottságoktól, különösen a szabadságtól függ. Azonban Hartmann egy szóval sem említi az akarat reactiójában az öntudatos szabadságot. Ő a reactiót röviden az individuum ismertető jegyének, jellemének nevezi (u. o.).

Az ismereten kívül említi értelmi állásponttról a tudat befolyását a cselekedetre. »A tudat a cselekedeteket befolyásolhatja, midőn egész hatályossággal azon motivumokat tartja eléjük, melyek alkalmasak az öntudatlan ethicumra visszahatni; de vajjon miképen fog e reactio bekövetkezni, azt a tu-

datnak nyugalmasan be kell várni és csak a tette induló akaraton tudja meg, hogy vajjon az azon fogalmakkal összhangzik-e, melyekkel az erkölcsi és erkölcstelenről bír« (u. o.).

A mondottak szerint Hartmann a jellemet erkölcsi értelemben véve, az ember »practicus én«-je minőségének tartja, »melynél fogva embernek érdemet és bünt be lehet számítani és felelőséget rá róni . . . Önmagunk legbelsőbb magvát csak ugyanazon úton tanuljuk ismerni, mint más embereknél, t. i. a cselekvésből való visszavivő következtetések által. Saját gyümölcseikről ismerjétek meg őket, — ez ige az önismeretre is érvényes« (u. o.).

Hartmann is, mint Schopenhauer, tagadja, hogy az erkölcsiséget tanok által, létre lehet hozni, hanem csak a meglévő moralitást lehet felkölteni a legalkalmasabb motívumok által. »A jellem alapja is gyakorlás és szokás által módosítható, de soha tanok által (mivel az erkölcstannak legszebb ismerete holt-tudás, hogyha az akaratra nem hat mint motívum, és hogy vajjon ezt teszi-e, egyedül individuális akarata természetétől, azaz jellemétől függ« (u. o.).

Az erkölcsiséget a jó és az erkölcsteleniséget a rossz eszméje szempontjából definiálja. » . . . Az erkölcsi- és erkölcstelenbe csak akkor mennek át ama fogalmak (a jó és rossz eszméje), midőn a lényeket működésökért felelősökké tesszük.« Csakhogy itt az életkor is mérvadó. »Egy kis gyermeknél a rossz indulatnak ugyanazon kitörését legfőlebb haragosnak nevezhetjük, mely érettebb korban ugyanazon jellemet, mint erkölcstelenet kárhóztatja« (u. o.).

Hartmann reflectál a jellem változhatlanságára is Schopenhauer-nél. Darwin leszármazási tana szerint megengedi Hartmann, hogy vannak az emberben veleszületett jellemvonások, melyeket apai vagy anyai vonalon örököl. »Minden ember e szerint jellemének nagy részét magával hozza a világra. Hogy mily nagy az evvel való viszonyban azon rész, melyet ő a h h o z s z e r e z, a viszonyok szokatlanságától és abnormis sajátosságától függ, a melyekben mozog. A legtöbb esetben egy emberi élet szokása nem elég arra, hogy a z ö r ö k l ö t t j e l l e m b e n mélyenható v á l t o z á s o k a t idézzon elő. A jellem szerzettrész rendszerint az új odajárult lényegtelen tulajdonságokra, vagy a meglévők megszilárdítására, vagy mások gyön-

gítésére a nem-használás által szoritkozik. Az utóbbi relative kisebb mértékben fordul elő, mert valamint minden tanulás közl a megtanult elfeledése a legnehezebb, úgy minden jellem megváltoztatása közl legnehezebb a meglevő tulajdonságok elnyomása és gyöngítése. Ez az különösen, a mi Schopenhauert arra indította, hogy a jellem változhatatlanságát állítsa a. (Ph. d. U. II. B. Absch. C. Cap. XI.)

E szerint Hartmann csak részben osztja Schopenhauer nézetét a jellem változhatatlanságáról, részben nem, mivel az ember öröklött tulajdonságait elnyomhatja, gyöngítheti vagy újakat szerezhet hozzájuk. Mindez a szabadság által történik, mely nélkül jellem nincs.

Mind Schopenhauer, mind Hartmann téved, hogy a jellem eszméjének lényegébe oly szellemi, határozottabban kedélyi és akarati tulajdonságokat is vonnak, melyeket az öntudatos szellem szabadsága által nem hozott létre, hanem szükségképen természetében talál, mint individualis határozottságokat, s melyek az emberrel születnek, p. a jó- vagy keményszívűség hajlama. Ez nem erkölcsi tulajdonság, mivel nem az öntudatos szabadság hozta létre és szilárdította meg, következőleg nem erkölcsi jellemvonás, hanem az emberrel született pszichológiai határozottság, minő a vérmérséklet is általában véve. A pszichológiai határozottságokban erkölcsiséget vagy erkölcsteleniséget a szabadság hozzájárulása nélkül nem található, mivel önmagokban szükségképeniek, mint a természet lényege, tehát sem nem jók, sem nem rosszak. Csak midőn a szabadsággal egyesülnek s általa nyilvánítják önmagokat, származnak az erkölcsi jellemvonások. Például a jószívűség egyes emberrel veleszületett lelki tulajdonság lehet, de minthogy az illető szegény, nem engedik viszonyai, hogy szabadon nyilvánítsa jószívűségét adakozás által. Tehát az adakozás, mint erény által, mely a szabadság műve, nem képezheti önmagában erkölcsi jellemvonást a jószívűség alapján. Ok nélkül van meg a jószívűség, a szabadság hozzájárulása nélkül jellemvonássá nem fejlődhetik ki. Más ember keményszívűnek születik, ha érettebb korában öntudatosan megfigyeli az ész törvényét: tégy jót az emberrel, és szabadsága által kezdi ezen elvet az emberi méltó-

ság iránti tiszteletből követni, kedvező vagyoni helyzetét felhasználja s adakozóvá lesz, noha keményszívűnek született. Ime az ész és törvényének követése által létrehozza az ember a keményszívűség s z a b a d elnyomása következtében a jószívűség és az emberszeretet jellemvonását.

Schopenhauer tehát általában véve és Hartmann részben a jellemvonások és a jellem meghatározásában tévednek. Tévednek, mivel meghatározásukban nem annyira az ethikai szabadság, mint inkább a pszichológiai szükségképeniség a mérvadó.

Tagadhatatlan, hogy a jellem eszméjébe a szükségképeniség vonásai befolyanak, de a nélkül, hogy az erkölcsi jellem vonásait alkotnák vagy ezekkel azonosak volnának. Különböznek az erkölcsi jellem vonásaitól a szükségesség által s viszont ezek különböznek a szükségesség vonásaitól a szabadság által. De egymással a szellemi világban lényeges viszonyban állanak, mivel a szellemenben lelik alapjokat, azonban lényegesen különböző alapjokat.

Hogy a lényeges viszony alapján mennyiben egyeznek meg egymással s mennyiben különböznek egymástól az érintett vonások a szellemi világban; hogy hol és miben leli egyik is, másik is lényeges alapját: annak megismerése a jellem eszméjének az emberben való előtünéséből lehetséges. A jellemnek ezen oldalról való méltatása emberismereti álláspontról történik. Eljutottunk tehát feladatunk harmadik kérdéséhez.

C) Miképen tűnik elő a jellem eszméje az emberben?

Kitűzött kérdésünkre általános szempontból adhatunk feleletet. S ez a következő. A jellem kizárólag jó vagy kizárólag rossz minőségben ritkán tűnik elő: hanem legtöbbször a jellem jó és rossz vonásai egyesülve fordulnak elő. S ennek oka az, mivel az emberben majd a pszichológiai szükségesség jut a vágyak, hajlamok, indulatok és ösztönök alakjában az öntudatos ész szabadsága fölött kifejezésre, majd az öntudatos ész szabadságának törvényszerű uralma a pszichológiai szükségesség fölött. Következésképpen a legtöbb ember majd rosszat, majd jót cselekszik, s jelleme e kettőnek bizonytalan vegyülete, miként Kölcsey mondja. A legtöbb ember jellemére illik tehát ama latin közmondás: *Sunt bona mixta malis*.

Majd minden emberben vannak tehát az erények mellett bűnök is, s viszont a bűnök mellett erények is. Az ily jellem

nem felel meg az ember erkölcsi rendeltetésének, mivel nincs tiszta erkölcsi alakjában megvalósítva. Már pedig erre kell az embernek, mint öntudatos erkölcsi észlénynak törekednie, mert csak így tudja az öntökélyesítés elvénél fogva (perfitte te ipsum) jellemét természet- és rendeltetésszerűleg kiképezni. A jellemképzés az ember rendeltetésszerű célja. E cél ismét eszköz, mely által az ember azzá lesz, a mivé lennie kell.

Az általános szempont csak el van vonva az emberi individuumból, kiknek az ember lényegét teszi, s kik az ember individualis sokaságát alkotják. Következőleg az individualis tulajdonságok is nyújtnak szempontokat, minők az életkor, nem és vérmérséklet. Ilyenek még a vágyak, hajlamok, indulatok és ösztönök, melyek az emberből szintén kiirthatatlanok s együtt véve az érzékiség körét teszik. Ezek a jellem alakulására és előtünésére roppant befolyással bírnak.

Az individualis szempontokból adott feleletek az individualis jellem előtünésére vonatkoznak. Ennek ismerete is az ember jellemére igen fontos, mivel az ismeretnek, mint alább látni fogjuk, magasztos célja van. S ez a jellemképzés.

Az általános és individualis szempontok mellett az együttes szempontok is, minők a műveltség, tudományosság és vallásosság, mint concret szempontok szintén fontosak, melyekből a jellem előtünésére feleletet lehet adni. A jellem ilyenén előtünésének ismerete is igen fontos a jellemképzésre.

Ha tehát valamely emberi individuum jellemét előtünéséből megakarjuk ismerni, úgy a pszichológiai szükségesség és ethikai szabadság vonásait élesen meg kell különböztetnünk, mert a jellemben, miként Kant mondja, nem az a lényeg, »a mit a természet, hanem a mit az ember önmagában ölcsinál, mivel... az előbbinél a subjectum nagyrészt passiv marad, s csak az utóbbi enged megismerni, hogy az embernek jelleme van« (Hart. VII. k. 614. l.).

Tekintsük tehát a jellem előtünését a) életkor és nem, b) vérmérséklet, c) a műveltség, tudományosság és vallásosság szempontjából, s végre d) a jellemképzést, törvényével együtt.

a) Életünk fejlődési korszakokkal és nemi különbséggel bír. Jellemet e szerint az emberben csak akkor kereshetünk,

midőn öntudatos szabadságával kezd élni és szellemében állandó erkölcsi tulajdonságokat létesít.

1. Az életkor első fejlődési fokain belül, nevezetesen a csecsemő- és gyermekkorban megállapított erkölcsi tulajdonságokat még nem találunk, mivel a fiú és leány élete ekkor még a fejlődés kezdetleges stadiumában levén, a vágyak, hajlamok, indulatok és ösztönök szükségessége uralja a lelki életet. Az ember ekkor túlnyomólag érzéki életet él, mert a szabadság még nem bontakozott ki az érzékiség kötelékeiből. Ezt látjuk a gyermeknél, midőn vágyának, hajlamának és indulatának enged. Nyilvánítja például vágyát az érzéki tárgyak iránt, hajlamát az engedelmességre vagy engedetlenségre, a jó vagy keményszívűségre, igazmondásra vagy hazudozásra, őszinteségre vagy alattomosagra, bizalomra vagy gyanakodásra, bátorságra vagy félnkségre, a békeszeretetre vagy veszekedésre. Hasonlóképen nyilvánítja indulatát is például a harag vagy szelidség, boszankodás vagy türelem, öröm és kedvetlenség által.

A gyermeket az érzékiség határozza meg ekkor, nevezetesen a testi ingerlékenység és lelki öntevőség az ellentétes érzelmek által, melyeknek szükségképenisége tekintetében az ész még nem használja az öntudatos szabadságot. A nevelésnek jut ekkor ama fontos feladat, mely szerint a szabadság észszerű irányozását az érzékiség világán belül érvényre juttassa, azaz a nemes és jó irányú hajlamokat a gyermekben öntudatosan fejleszse, az ellenkező irányúak felett pedig a gyermek szabadságát uralomra emelje, hogy a rossz irányú hajlamok a jó irányúak felett túlsúlyra ne jussanak. A nevelésnek eme pozitív, negatív és konkrét irányú folyamítása teszi a gyermek természet- és rendeltetészerű jellemképzésének kezdetét.

A vágyak, hajlamok, indulatok és ösztönök az életkor további fejlődési fokain belül szintén fejlődnek. Lássuk ezt a fiatal korban.

2. A fiatal korban, melyben a test tökéletes kifejlődésre jut, az érintett pszichológiai tulajdonságok nem pillanatnyi és elmuló tünetenyekben nyilvánulnak, hanem mindegyre elő szoktak fordulni és ismétlés által megszokott készségek fejlődnek ki belőlök, például, hogy ha az öntudatos ész erkölcsi elvek hiányában szabadsága által megengedi, miszerint a vágyak, hajlamok, indu-

latok és ösztönök nyilvánulásai gyakori ismétlés által meggyökerezzenek. De ha az öntudatos ész elveinek szabadon való érvényesítése által az érzékiség fölé emelkedik, úgy a szabadság az érzékiség fölött szintén állandó, de erkölcsi tulajdonságokat szilárdít meg. Az érzékiségből származik a bűn, ellenben az öntudatos észnek az érzékiség fölötti erkölcsi uralkodásából az erény. A bűn az empiriai rossz, az erény az empiriai jó jellem kinyomata.

A fiatalkor tehát a szabadság öntudatával bírván, tőle függ, hogy önmagát az érzékiségtől befolyásoltassa vagy uralkodjék fölötte. Ennélfogva a fiatalkor tetteiből 'jellem tűnik elő. A gyermekkorban fogamosításba vett nevelés célja, a jellemképzés, itt egész fontosságában lép föl. A jellemképzés nemes feladatát képezi a szüléknek, nevelöknek és tanítónak.

A szüleli gondosság, óvás és jóra való intés megóvja a fiatalt a rossz jellem irányától és a jó jellem kifejlődését nagyban eszközölheti. Azon szüle lemond kötelességszerű feladatáról, ki fia vagy leánya nevelésével s ennek céljával, a jellemképzéssel, nem törődik, a bűnökért nem feddi meg s jóra nem inti.

Vannak szülék, kik gyermekök nevelését nevelöre bizzák. Nemes feladatuk megoldását részben a nevelőtől várják. Ennélfogva a nevelöknek ugyanazt kell tennie, a mit különben a szülék tennének. S ez az, hogy a növendéket természet- és rendeltetészerű irányban fejleszse. Ez a növendék jellemképzésének *conditio sine qua non*-ja, mivel csak nevelés által lesz az ember azzá, a mivé lennie kell. A végcélra nézve tehát a valódi nevelés és jellemképzés azonos.

Tanítással foglalkozóknak is, különösen a nyelv-, történet- és bölcsészettanároknak kedvező alkalmuk van a fiatalság jellemképzését eszközölni. A nyelvtanár erkölcsi tanulást tartalmazó olvasmányok, mint mesék és példázatok, továbbá leíró olvasmányok, jellemrajzok és jellemképek fejtegetése vagy az irodalmi személyek jellemének erkölcsi méltatása és műveiknek *aesthetikai* magyarázata által a tanuló ifjuság jellemképzésére jótékonyan befolyhat. Hasonlóképen alkalma nyílik a történet-tanárnak is majd minden lépten-nyomon a tanulók jellemképzésére reflectálni, midőn előadásában nem a pusztá száraz eseményeket sorolja elő, hanem a történeti személyek ténykedése által

előtüntetett jellemeket is erkölcsileg méltatja és a tanulságot levonja. Az ifjuság jellemképzésére leglényegesebben befoly a bölcsészettanár, ki nemcsak a tanulók elméjét ismeretekkel gazdagítja, hanem az elme, kedély és akarat művelését is célul tűzi ki. Az elmét műveli a logikai törvények által logikai készségre, a kedélyt az aetheticai törvények által aetheticai izlésre és az akaratot az ethikai törvények által erkölcsi tökélyesítésre. Ily erkölcsi tökélyesítés a jellemképzés. Ennélfogva a tanulók jellemképzése kiválólag a bölcsészettanár lényeges feladatát képezi. Neki legtöbb alkalma van az oktatásban erkölcsi példákat felhozni, tekintettel a jellemképzésre. Elmondhatja, hogy az ember erkölcsi lény, neki erkölcsi hivatása van a világon. Ennélfogva jellemét meg kell alapítania, az erkölcsi hiányokat el kell távolítania és tökélyekkel pótolnia. Elmondhatja, hogy a jellem megállapodása egy percig sem marad ugyanazon állapotban, mert valamint a természeti világrendben nincs megállapodás, hanem a folytonosság törvénye szerint folytonos haladás vagy maradás: szintúgy az erkölcsi világban sincs. Következőleg az erkölcsi jellemet folytonosan tökéletesíteni, azaz képezni kell.

Nagyvárad.

Dr. Nemes Imre.
